

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ, НАУЧНА ИНФОРМАЦИЯ И КУЛТУРНА
ПОЛИТИКА”

Ганчо Марков Ганчев

ОТВОРЕНИЯТ ДОСТЪП В НАУЧНИТЕ КОМУНИКАЦИИ
И ВЛИЯНИЕТО МУ ВЪРХУ УНИВЕРСИТЕТСКИТЕ
БИБЛИОТЕКИ В БЪЛГАРИЯ

АВТОРЕФЕРАТ
на
ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за присъждане на образователна и научна степен „доктор”
по професионално направление 05.08.35. Книгознание, библиотекознание, библиография

Научен ръководител:
Проф. д-р Александър Димчев

София, 2014

Данни за дисертационния труд:

Брой на страниците: 261 стр.

Брой на фигурите: 126 фиг.

Брой на приложенията: 3 бр.

Брой на използваната литература: 204 източници

Защитата на дисертационния труд ще се състои на..... от..... ч. в бл. 1,
ет. 4, зала № 45 на СУ.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в Катедра
„Библиотекознание, научна информация и културна политика”, Философски факултет,
Софийски университет „Св. Климент Охридски”.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика”, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски”.

Научно жури:

Проф. дфн Оля Харизанова

Проф. д-р Александър Димчев

Доц. д-р Александра Дипчикова

Доц. д-р Антоанета Тотоманова

Проф. д-р Елена Павловска

Съдържание

Обща характеристика на дисертационния труд	5
<i>Актуалност</i>	5
<i>Обект и предмет на изследването</i>	5
<i>Цел и задачи</i>	6
<i>Основни хипотези</i>	7
<i>Методи</i>	7
Структура и съдържание на дисертационния труд	8
<i>Структура</i>	8
<i>Съдържание</i>	8
Кратко изложение на дисертационния труд	11
Приноси на дисертационния труд	41
Публикации по темата	42

Обща характеристика на дисертационния труд

Актуалност

Научната комуникация представлява система от елементи и процеси, чрез които научните изследвания се създават, оценяват, разпространяват и съхраняват. Сред основните елементи - участници в научната комуникация, са: учени, рецензенти, издатели, библиотекари, а сред основните процеси: рецензиране, публикуване, архивиране, достъп и използване на научните изследвания. През многовековната история на научната дейност елементите и процесите на научната комуникация са търпели различни трансформации - в различна степен и в различни исторически периоди. Съществуват множество изследвания и значителна литература - както в световен мащаб, така и в нашата страна, върху историческите промени на повечето от тези елементи и процеси. Един от процесите в научната комуникация обаче е съвсем нов в исторически план, тъй като е свързан с новите информационни технологии и по-специално с развитието на интернет. Това е т. нар. „Отворен достъп” до научната литература (англ. „Open Access”), който се развива едва от началото на 21-ви век. Отвореният достъп (съкратено ОД) не само е най-актуалната трансформация в научните комуникации, но и една от най-революционните такива, тъй като за първи път научната литература е достъпна за всеки потребител по света без финансови, правни и други ограничения, а заплащането за достъпа до нея за първи път в историята на научните комуникации е прехвърлено от потребителя (читател, библиотека) на автора или финансиращата го организация. Като съвсем ново явление в научната комуникация, което се развива едва пред последното десетилетие, а в България едва от няколко години, отвореният достъп обуславя *актуалността* на темата.

Обект и предмет на изследването

Обект на настоящата работа е научната комуникация, като система от елементи и процеси, както и тяхната трансформация във времето. *Предмет* на работата е отвореният достъп до научната литература, като една от най-актуалните и най-значимите трансформации в системата на научната комуникация. Работата изследва актуалното състояние и развитието на отворения достъп по света и у нас и участието на българските университетски библиотеки във всяка една от неговите форми, както и бъдещите им

политики и очакванията на техните потребители по отношение на отворения достъп. Анализирани са взаимовръзките между отворения достъп и отделни функции на университетските библиотеки като комплектуване, каталогизация, справочно-библиографска работа, обслужване на читателите, произтичащи от самата същност на отворения достъп и от нашите изследвания и изводи. Подробното изследване на отделните функции по отношение на отворения достъп не е предмет на нашата работа, тъй като тези аспекти биха разширили значително нейния обем - те биха могли да бъдат предмет на бъдещи изследвания, когато отвореният достъп бъде по-пълноценно представен в нашите библиотеки.

Цел и задачи

Макар и само с 10-годишна история, отвореният достъп добива изключително широко разпространение в световен мащаб и за него има създадена немалко литература. През последните години отвореният достъп се развива и в нашата страна, като участници в него са и български, предимно университетски, библиотеки. Поради краткото време на развитието му у нас, българските изследвания и публикации върху него са твърде оскъдни, а информираността на научната общественост по темата не е особено голяма. Темата за състоянието на отворения достъп у нас не е разработена пълноценно, чрез подробен количествен анализ, както и чрез анализиране нагласите по отношение на отворения достъп на най-важните участници в системата на научната комуникация - издатели, библиотекари, потребители на библиотеки. Именно това е и *целта* на настоящата работа: установяване на актуалното състояние на отворения достъп и на досегашното му развитие - в световен мащаб, в България и в частност в българските университетски библиотеки - и набелязване на тенденции и възможни модели за неговото бъдещо развитие в нашата страна.

Във връзка с набелязаната цел, авторът си е поставил следните *задачи*: Да направи подробен количествен анализ на отворения достъп по света и в нашата страна във всичките му форми и степени. Да направи сравнителен анализ между отделните форми в съдържателен, географски и времеви план, а също и сравнителен анализ на литературата с ОД с научната литература в цялост. Да изследва политиките по отношение на отворения достъп на издатели, организации, финансиращи научни изследвания, университети, както

и държавните такива. Да проучи нагласите по отношение на отворения достъп в България сред основните участници в системата на научната комуникация - издатели на научни списания, потребители и ръководители на университетски библиотеки, и да анализира взаимовръзките между отворения достъп и отделни функции на университетските библиотеки. Да набележи възможни пътища и модели за развитие на отворения достъп у нас и в българските университетски библиотеки.

Основни хипотези

Основните хипотези в настоящото изследване са следните: Отвореният достъп се развива динамично в целия свят и в нашата страна, като през последните години рязко се увеличава броят на списанията и репозиториумите, които предлагат такъв, както и номиналният брой на публикуваните и архивирани единици с отворен достъп. Нараства не само номинално обемът на научната литература с отворен достъп, но и делът на значимите и индексирани от световните рейтингови агенции научни списания, както и на значимите научни изследвания с ОД, финансирани от специализирани организации. Важен участник в тези процеси, включително в нашата страна, са библиотеките и най-вече университетските такива.

Методи

Използваните *методи*, произтичащи от горните задачи, са количествени и качествени: количествен анализ, сравнителен анализ - в съдържателен, в географски и във времеви аспект, статистически анализ. За основа на част от анализите в Глава 2 и Глава 3 са използвани данни от съществуващи текущо поддържани електронни бази данни, представени по-подробно при съответното изследване, които дават възможност да се направят количествени разрези на изследваните обекти по различни параметри. Тъй като данните в използваните бази са динамични и се променят във времето, навсякъде е посочена датата на тяхното засичане. С цел да се набележат тенденциите в развитието на изследваните обекти, са съпоставени данните за количественото им състояние в различни времеви моменти и периоди, както и в географски, съдържателен и др. аспекти. Като инструмент за анализите в Глава 3 са използвани и анкети с участници в системата на

научната комуникация у нас - издатели на списания с ОД, потребители и ръководители на университетски библиотеки.

Актуалността на темата е причина за наличието на известна нестабилност на *терминологията*, която се наблюдава както в оригинални текстове на различни езици, така и в крайно ограничени брой материали на български. Авторът на настоящата работа в определени случаи е бил изправен пред задачата да избере един от няколкото използвани в литературата термина, като заедно с това го предаде на български език. Уточняването и възприемането на новата терминология от областта на отворения достъп в българската терминосистема на библиотечно-информационните науки е процес, който ще продължи и в бъдеще с появата на повече българска литература по темата.

Структура и съдържание на дисертационния труд

Структура

Структурата е подчинена на целта и задачите на изследването. Дисертацията се състои от: увод, 3 глави, всяка от които завършваща с изводи, заключение с приноси, списък на използваната литература, списък на публикациите по темата, списък на приложенията и списък на фигурите.

Съдържание

УВОД

Глава 1. Трансформациите към отворен достъп в научните комуникации

1.1. Научната комуникация като система. Определение. Историческо развитие

1.1.1. Определение

1.1.2. Основни етапи в историческото развитие на научната комуникация

1.2. Трансформацията към отворен достъп - революционна промяна в научните комуникации. Предпоставки за възникването му. Историческо развитие

1.3. Същност на отворения достъп. Определение. Степени. Правни аспекти. Форми. Икономически модели

1.3.1. Определение. Будапещенска инициатива за отворен достъп, Декларация от Бетесда, Берлинска декларация

1.3.2. Степени на отворения достъп - „гратис“ и „либре“

1.3.3. Правни аспекти на отворения достъп. Лицензи

1.3.4. Форми на отворения достъп - „златен” и „зелен” път. Икономически модели

1.4. Влияние на отворения достъп върху системата на научната комуникация - учени, университети, библиотеки, издатели. Роля и значение

1.5. Изводи

Глава 2. Отвореният достъп по света - разпространение, модели, политики

2.1. „Златният път” - списания с отворен достъп. Количествена характеристика. Развитие във времето. Съотношение между списанията с ОД и останалите научни списания

2.1.1. Характеристика на списанията с отворен достъп по света: брой, разпределение по страни, лицензи, финансиране, тематика, брой статии - количествен анализ

2.1.2. Развитие на списанията с ОД във времето - сравнителен анализ

2.1.3. Съотношение между списанията с ОД и останалите научни списания - сравнителен анализ

2.2. „Зеленият път” - репозиториуми и виртуални архиви за научни монографии. Количествена характеристика. Развитие във времето. Дял на научната литература с отворен достъп

2.2.1. Характеристика на репозиториумите по света: брой, разпределение по страни, видове, съдържание, тематика, брой записи, език, софтуер - количествен анализ. Сравнителен анализ със списанията с отворен достъп. Виртуални архиви за научни монографии: брой, издатели, тематика - количествен анализ. Сравнителен анализ с репозиториумите и със списанията с ОД

2.2.2. Развитие на репозиториумите във времето - сравнителен анализ. Дял на научната литература с отворен достъп - сравнителен анализ

2.3. Държавни и институционални политики

2.3.1. Политики на издателите на списания относно самостоятелното архивиране

2.3.2. Политики на организациите, финансиращи научни изследвания, относно отворения достъп

2.3.2.1. Политики на Европейската комисия за отворен достъп. FP7, OpenAIRE, OpenAIREplus, Horizon 2020

2.3.2.2. Политики на Европейския съвет за научни изследвания и на CERN за отворен достъп

2.3.3. Политики на университети, научни и държавни институции по отношение на отворения достъп

2.4. Изводи

Глава 3. Отвореният достъп в България - разпространение, модели, политики

3.1. „Златният път” - списания с отворен достъп

3.1.1. Количествен анализ - брой, тематика, език, издатели, финансиране, лицензи. Сравнителен анализ със списанията с ОД по света

3.1.2. Българските списания с ОД в контекста на значимите български научни списания, в световен контекст и развитието им във времето - сравнителен анализ

3.1.3. Фактори за развитието на българските списания с отворен достъп - анкета с издателите им

3.2. „Златният път” и университетските библиотеки

3.2.1. Настоящи и бъдещи политики на университетските библиотеки по отношение на списанията с ОД - анкета с ръководствата им

3.2.2. Потребителите на университетските библиотеки и списанията с ОД - анкета с читатели на библиотеките

3.2.3. Списанията с ОД и основните функции на университетските библиотеки

3.3. „Зеленият път” - репозиториумите

3.3.1. Характеристика (количествен анализ): брой, видове, разпределение по организации, брой записи, брой автори, година на създаване, структура, съдържание, тематика

3.3.2. Софтуер, метаданни, език, интерфейс. Видимост на публикациите и на авторите в интернет. Статистически анализ за броя на прочитанията и на изтеглянията (на базата на репозиториума на СУ)

3.3.3. Развитие във времето - сравнителен анализ (на базата на репозиториумите на СУ и НБУ)

3.4. „Зеленият път” и университетските библиотеки

3.4.1. Настоящи и бъдещи политики на университетските библиотеки по отношение на репозиториумите - анкета с ръководствата им

3.4.2. Потребителите на университетските библиотеки и репозиториумите - анкета с читатели на библиотеките

3.4.3. Репозиториумите и основните функции на университетските библиотеки

3.5. Държавни и институционални политики

3.6. Изводи

3.7. Тенденции, пътища и модели за развитието на отворения достъп в България и в българските университетски библиотеки

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Използвана литература

Списък на публикациите по темата

Приложения

Списък на фигурите

Кратко изложение на дисертационния труд

Глава 1

ТРАНСФОРМАЦИИТЕ КЪМ ОТВОРЕН ДОСТЪП В НАУЧНИТЕ КОМУНИКАЦИИ

1.1. Научната комуникация като система. Определение. Историческо развитие.

1.1.1. Определение.

Под термина „Научна комуникация” се разбира най-общо механизмът, включително методите и средствата, чрез които се разпространяват и обменят новите научни знания. По-широко дефинирано, процесът на научна комуникация включва не само създаването и разпространението на научни произведения, но и оценката на тяхното качество, както и запазването им за бъдеща употреба. Към обсега на научната комуникация могат да се причислят и нейните правни и финансови аспекти. Процесите в системата на научната комуникация могат да бъдат илюстрирани чрез схемата на фиг. 1.

Авторът на настоящата работа се придържа към разбирането за най-широк обхват на системата на научната комуникация, като система от елементи и процеси, включваща: създаване, оценяване, редактиране, коригиране, форматиране, публикуване, разпространение, организиране, архивиране, достъп, цитиране, надграждане, изменение и използване на научните изследвания за създаване на нови такива и за обучение, както и различните неформални канали за връзка между учени, преподаватели, студенти, издатели, рецензенти, редактори, библиотекари, администратори на финансиращи, държавни и образователни институции, а също и свързаните авторско-правни, финансови, технически

и др. въпроси, като процесите в системата на научната комуникация водят до създаване на ново знание на основата на предходното и обуславят развитието на науката.

фигура 1. Процеси в системата на научната комуникация

1.1.2. Основни етапи в историческото развитие на научната комуникация.

В работата са разгледани последователно в исторически план значимите трансформации в системата на научната комуникация. Промените са особено видими и значими в наши дни във връзка с бурното развитие на информационните и комуникационните технологии. Една от най-революционните трансформации през последните две десетилетия, обусловена и от появата на интернет, е промяната във възможността за достъп до научната информация и по-специално в появата в началото на 21-ви век на движението за „отворен достъп“ до научната литература - част от системата на научната комуникация, която е основен предмет на настоящата работа.

1.2. Трансформацията към отворен достъп - революционна промяна в научните комуникации. Предпоставки за възникването му. Историческо развитие.

Един от основните фактори за появяването на движението за отворен достъп е дисбалансът в системата на научната комуникация през последните две десетилетия на 20-ти век и особено през 90-те години, предизвикан от изпреварващото инфлацията постоянно нарастване на цените на научните списания. Този дисбаланс поражда сериозна криза в системата, известна под наименованието „Serials crisis“ („Криза на периодиката“),

която изиграва ролята на катализатор на движението за отворен достъп. В исторически план в работата са разгледани различни политики и модели за по-широк достъп до научна литература извън традиционните библиотечни услуги. Отбелязани са първият архив в областта на физическите науки - arXiv, първите електронни списания с ОД в края на 80-те и началото на 90-те години на 20-ти век, ролята на библиотечни асоциации и обединения, практическата роля на глобалния интернет и др.

1.3. Същност на отворения достъп. Определение. Степени. Правни аспекти. Форми. Икономически модели.

1.3.1. Определение. Будапещенска инициатива за отворен достъп, Декларация от Бетесда, Берлинска декларация.

Будапещенската инициатива за отворен достъп чрез своята декларация за първи път дава конкретна формулировка на отворения достъп до научната литература и го издига като стратегическа цел пред глобалната научна общност: „Под „отворен достъп” до тази литература ние разбираме нейната наличност за обществено ползване в интернет, което позволява четене, прехвърляне, копиране, разпространяване, отпечатване, търсене или създаване на линкове към пълните текстове на тези статии, прегледа им за индексирание, обработване на данните от тях със софтуер или използването им за всяка друга законна цел, без финансови, правни или технически ограничения, извън свързаните с достъпа до самия интернет. Ограничаването на репродуцирането и разпространението и ролята на авторското право в тази област трябва да осигуряват на авторите само контрола върху цялостността на тяхното произведение и правото да бъдат коректно позовавани и цитирани.” Близко до горното е и определението в Декларацията от Бетесда. Международната федерация на библиотечните асоциации (ИФЛА) в свое становище изтъква, че се придържа към определението, използвано в т. нар. Берлинска декларация за отворения достъп. И в трите декларации - от Будапеща, Бетесда и Берлин, наречени сполучливо „дефиницията БББ” (англ. „BBB definition”), се подчертава задължителното отсъствие на ограничение (ценова бариера) при достъпа и съществува поне едно ограничение („разрешителна бариера”, англ. „permission barrier”) при употребата - необходимостта от авторско признание (англ. „attribution of authorship”).

1.3.2. Степени на отворения достъп - „гратис” и „либре”.

Някои изследователи диференцират различни видове отворен достъп според броя и степента на ограниченията при употребата - „гратис” ОД („Gratis” ОА) и „либре” ОД („Libre” ОА). „Гратис” ОД премахва само ценовите бариери, докато „либре” ОД премахва и ценовите, и повечето авторско-правни и лицензионни бариери. „Гратис” дава право на достъп, но има някои ограничения при използването на литературата, докато „либре”, освен че дава право на достъп, дава и правото на свободно използване. С други думи, „гратис” е „по-рестриktivната” степен на отворения достъп, а „либре” е „по-свободната”, като и двете степени са безплатни за потребителя. Възприемайки като цяло „дефиницията БББ” и по-точно възприетото от ИФЛА определение в Берлинската декларация, ние приемаме и диференцирането на две степени на отворения достъп - в този смисъл „дефиницията БББ” на отворения достъп се отнася именно за неговата „либре” степен, при това в нейния „най-свободен” вид - запазваща като ограничение единствено задължителното признание на автора. Нашето схващане е, че и двете степени трябва да бъдат причислени равнопоставено към понятието „отворен достъп”, независимо от по-тясното тълкуване в „дефиницията БББ”. Ето защо предмет на нашите изследвания е отвореният достъп във всичките му степени и форми.

1.3.3. Правни аспекти на отворения достъп. Лицензи.

Правната форма на отворения достъп са така наречените лицензи, които ясно регламентират степента, в която работата може да бъде използвана от потребителя. Разгледани са различни видове, като най-разпространените, включително в нашата страна, са Creative Commons лицензите. „Най-свободният” от тях изисква единствено признание на авторството и дава право на потребителя да разпространява, ремиксира, да прави производни работи, включително с търговска цел - това е лицензът, който най-точно съответства на „дефиницията БББ” за отворения достъп. Под този лиценз са работите, публикувани от BioMed Central, PLOS - Public Library of Science и др.

1.3.4. Форми на отворения достъп - „златен” и „зелен” път. Икономически модели.

Преобладаващи са две основни форми - публикуването в онлайн списания с отворен достъп, наричано още „златен път” (англ. „Gold Road”), и архивирането в репозиториуми, наричано „зелен път” (англ. „Green Road”). Съществуват както списания с напълно отворен достъп, така и списания, които дават достъп до пълния текст на статиите след

определен ембаргов период (англ. „delayed OA journals”), а също и „хибридни” списания (англ. „hybrid OA journals”), които дават отворен достъп само до определени статии. Модел, характерен за много от списанията с ОД, е т. нар. „такса за публикуване” (англ. „publication fees/charges”), която се заплаща от автора при приемането на статията за публикуване и покрива разноските на издателя. Списанията с ОД не „таксуват” потребителя, осигурявайки му напълно безплатен достъп до съответната работа, а прехвърлят финансовото задължение към автора или институцията, стояща зад него. Този нов финансов модел, напълно противоположен на вековните традиции, е една от революционните промени в системата на научната комуникация, свързани с отворения достъп.

Самостоятелното архивиране в репозиториум е другият основен път (форма) на отворения достъп, наречен „зелен път” - понятие, залегнало и в Будапещенската инициатива за отворен достъп. Репозиториумите биват два основни вида: тематични, които събират изследванията от определена научна област, и институционални, които събират изследванията, направени от членовете на съответната институция.

1.4. Влияние на отворения достъп върху системата на научната комуникация - учени, университети, библиотеки, издатели. Роля и значение.

Отвореният достъп премахва финансовата зависимост от цените за абонамент - пряко върху учените и непряко чрез техните университети и университетски библиотеки. Отвореният достъп оказва влияние върху учените и преподавателите и в качеството им на автори, повишавайки тяхната видимост в интернет, а оттам повишава и броя на цитиранията им от други автори. Университетите са заинтересовани дейността на техните членове да бъде по-видима за научната общност и много от тях поддържат свои репозиториуми. Отвореният достъп премахва ценовите и разрешителните бариери и пред библиотеките като основен разпространител на научното знание и посредник между неговите автори (учени), издатели и потребители (изследователи, преподаватели, заинтересовани граждани). Чрез своя инструментариум от каталози и други механизми за търсене, библиотеките популяризират сред членовете на институцията, към която принадлежат, списанията с отворен достъп от съответната научна област. Голяма част от тях администрират и поддържат репозиториума на своята научна или академична

институция. Те информират академичния състав и администрацията за развиващата се среда на научна комуникация. Библиотеките си партнират с ръководителите на университети за създаване на репозиториуми, където преподаватели и студенти депозират резултатите от изследванията си. Библиотекарите помагат при подбора на научни данни и тяхното разпространение. Помагат на научните издатели да публикуват списания и книги с отворен достъп и работят съвместно със системата на образованието за създаване на свободни образователни ресурси, гарантиращи качеството на дигиталното съдържание, повтарящата се употреба и споделянето. По този начин отвореният достъп променя профила на университетските и научните библиотеки. Националните библиотеки от своя страна са ангажирани в разработване на държавни политики за отворен достъп и подкрепят националните изследователски инфраструктури и отворения достъп до културното наследство. Обществените библиотеки разпространяват съдържание с отворен достъп за своите потребители. Според Световния доклад на ИФЛА за 2010 г. мнозинството библиотечни асоциации подкрепят отворения достъп.

Голяма част от издателите на научна литература също споделят принципите на отворения достъп, като публикуват списания с изцяло отворен достъп (често срещу заплащане на такса за публикуване), хибридни списания, в които само отделни статии са с ОД, или списания с конвенционален платен достъп, част от чието съдържание става с ОД при определени условия (например след изтичането на определен ембаргов период).

1.5. Изводи.

1. Научната комуникация е широкообхватна система от елементи и процеси, чрез които изследванията на учени и преподаватели водят до създаване на ново знание на основата на предходното и обуславят развитието на науката. Субекти и обекти на научната комуникация са и издатели, рецензенти, редактори, библиотекарите, студенти.

2. Системата на научната комуникация претърпява значителни исторически промени - в различна степен в различните исторически периоди при отделните нейни елементи и процеси. Най-сериозните трансформации са свързани с развитието на информационните и комуникационните технологии през 20-ти век.

3. С развитието на интернет е свързана една от най-революционните трансформации в системата на научната комуникация от началото на 21-ви век - отвореният достъп до научна литература.

4. Отвореният достъп има две степени според авторско-правните ограничения за използване на литературата: „гратис” и „либре”.

5. Най-разпространените форми на отворения достъп са „златният път” - публикуване в списания с ОД, и „зеленият път” - архивиране в институционален или тематичен репозиториум.

6. При списанията с отворен достъп и при хибридните списания (с частичен ОД) заплащането за първи път в историята на научната комуникация е прехвърлено от потребителя (читателя) към автора (учения) или финансиращата го институция.

7. Отвореният достъп премахва финансовите и разрешителните бариери пред учените, университетите, библиотеките и обществото като цяло и прави изследванията достъпни за всеки.

Глава 2

ОТВОРЕНИЯТ ДОСТЪП ПО СВЕТА - РАЗПРОСТРАНЕНИЕ, МОДЕЛИ, ПОЛИТИКИ

2.1. „Златният път” - списания с отворен достъп. Количествена характеристика. Развитие във времето. Съотношение между списанията с ОД и останалите научни списания.

2.1.1. Характеристика на списанията с отворен достъп по света: брой, разпределение по страни, лицензи, финансиране, тематика, брой статии - количествен анализ.

В указателя DOAJ - Directory of Open Access Journals, към 17.12.2013 г. се съдържат следният брой записи (фиг. 2):

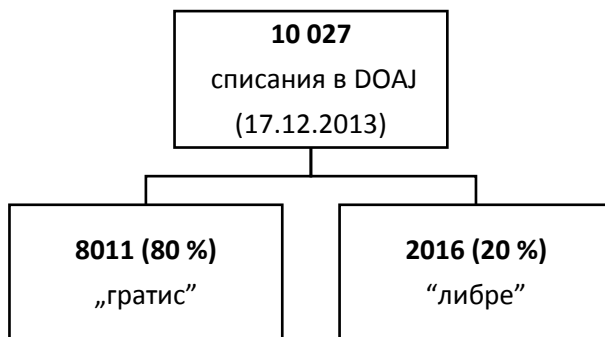
Брой списания	Брой страни	Брой статии
10 027	124	1 573 751

фигура 2. Брой списания, страни и статии в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

Около 38 % от списанията в указателя са под някакъв Криейтив комънс лиценз (Creative Commons (CC)-license), като по-голямата част от тях използват „най-либералния” вид лиценз „Признание (Attribution) CC BY”, изискващ от потребителя само позоваване на автора (фиг. 3). Може да се направи общият извод, че около 20 % предоставят ОД според изискванията на „дефиницията БББ”, а именно в степента „либре”, а останалите около 80 % предоставят някакъв вид „гратис” ОД (фиг. 4).

фигура 3. CC BY лицензи в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

фигура 4. „Гратис” и „либре” списания в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

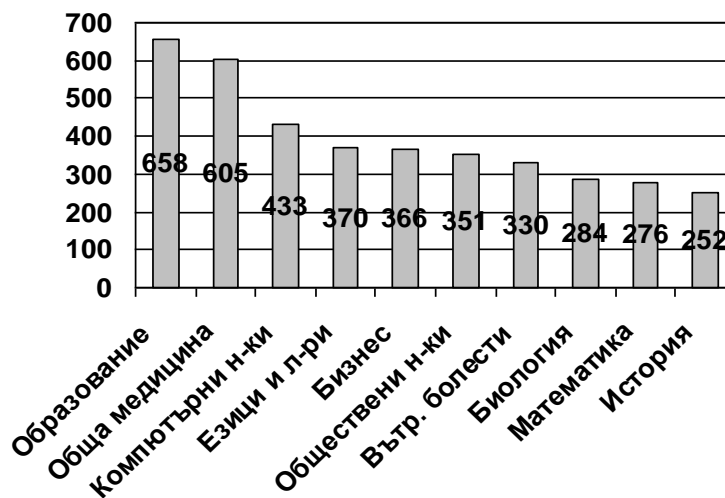
По-голямата част от списанията в DOAJ - 66,6 % (6678 спрямо 10 027 към 17.12.2013), не изискват такса за публикуване от авторите, като само около 26 % използват такава, а около 500 списания прилагат такса само при определени условия (фиг. 5).

В работата е представено и разпределението на списанията в DOAJ по страни.

По тематични области най-голям е броят на списанията в DOAJ с област „Образование”, следвани от „Медицина”, „Компютърни науки” и др. (фиг. 6). Тъй като това са едни от най-бързо развиващите се области на знанието към настоящия момент, изводът е че списанията с ОД са в съответствие със съвременното развитие на науката.

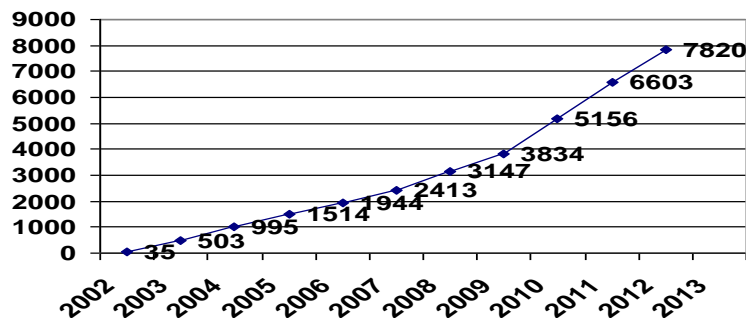
фигура 5. Съотношение според наличието на такса за публикуване (към 17.12.2013 г.)

фигура 6. Разпределение по тематични области в DOAJ - първите 10 (към 17.12.2013)

2.1.2. Развитие на списанията с ОД във времето - сравнителен анализ.

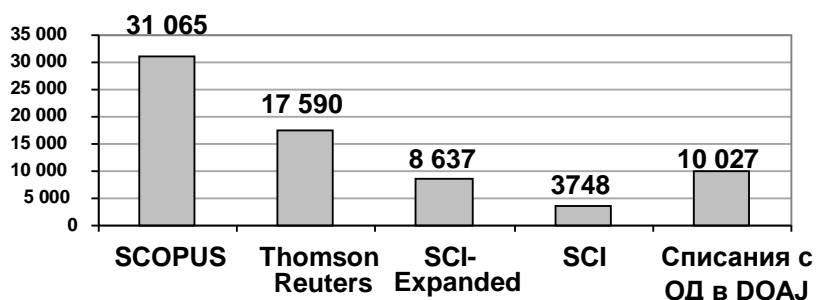
През последните 10 години (2002-2012) броят на списанията с ОД нараства прогресивно - както по брой добавени списания на година, така и по общ брой на списанията. Най-значително нарастване се наблюдава в годините след 2007 (фиг. 7).

фигура 7. Годишно нарастване на списанията в DOAJ за периода 2002-2013

2.1.3. Съотношение между списанията с ОД и останалите научни списания - сравнителен анализ.

Към разглеждания момент (17.12.2013 г.) Thomson Reuters (TR) обхваща общо 17 590 научни списания, а SCOPUS (по изчисление на автора) - 31 065. Спрямо тези две големи бази данни списанията с ОД се отнасят съответно: около 32 % спрямо SCOPUS и ок. 57 % спрямо TR (фиг. 8). (Процентното отношение е илюстративно, тъй като са обхванати само част от списанията в DOAJ) Към 17.12.2013 г. от автора са установени 2860 списания, издавани от Elsevier. От тях 76 са с напълно отворен достъп, а 1600 (56 %) са „хибридни“ и „поддържат публикуване с ОД“, предлагайки публикуване на статии с ОД срещу заплащане на такса за публикуване (фиг. 9).

фигура 8. Брой на списанията, покрити от SCOPUS, Thomson Reuters и DOAJ (към 17.12.2013 г.)

фигура 9. Списания, издавани от Elsevier (към 17.12.2013 г.)

2.2. „Зеленият път“ - репозиториуми и виртуални архиви за научни монографии. Количествена характеристика. Развитие във времето. Дял на научната литература с отворен достъп.

2.2.1. Характеристика на репозиториумите по света: брой, разпределение по страни, видове, съдържание, тематика, брой записи, език, софтуер - количествен анализ.

Сравнителен анализ със списанията с отворен достъп. Виртуални архиви за научни монографии: брой, издатели, тематика - количествен анализ. Сравнителен анализ с репозиториумите и със списанията с ОД.

Нашият анализ се базира на две основни бази данни с информация за репозиториумите по света - OpenDOAR (The Directory of Open Access Repositories) и Registry of Open Access Repositories (ROAR). За сравнение по различни параметри са използвани данни и от указателя DOAJ.

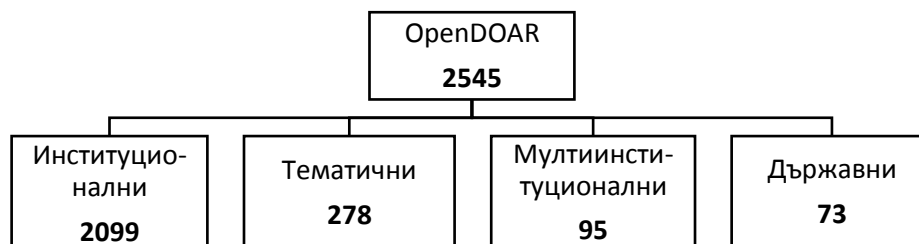
Към 12.12.2013 г. ROAR съдържа данни за 2977 репозиториума от 104 страни, а OpenDOAR за 2545 репозиториума от 109 страни (фиг. 10):

Репозиториуми/страни в OpenDOAR	Репозиториуми/страни в ROAR
2545 / 109	2977 / 104

фигура 10. Брой репозиториуми/страни, обхванати от OpenDOAR и ROAR (към 12.12.2013 г.)

В работата подробно е представено разпределението по континенти и страни.

По вид най-много са институционалните репозиториуми - 82,4 % от общия брой в OpenDOAR и 77,2 % от общия брой в ROAR (фиг. 11 и 12), което показва, че развитието на „зеления път” е свързано най-вече с желанието на научни институции и университети да направят видими и достъпни резултатите от дейността на своите членове.

фигура 11. Разпределение на репозиториумите в OpenDOAR по вид (към 12.12.2013 г.)

фигура 12. Разпределение на репозиториумите в ROAR по вид (към 12.12.2013 г.) (Сборът не е равен на общия брой, тъй като за някои репозиториуми няма посочен вид)

Според характера на съдържанието преобладават репозиториумите, които архивират статии от списания, дисертации и магистърски тези, както и непубликувани (работни) доклади и материали от конференции. На следваща позиция са обучителните и образователните материали, тъй като голяма част от репозиториумите се поддържат от виши училища.

В работата са разгледани подробно и в сравнителен план със списанията с ОД преобладаващите тематични области, използваните видове софтуер, метаданните, езиците и др. характеристики на репозиториумите.

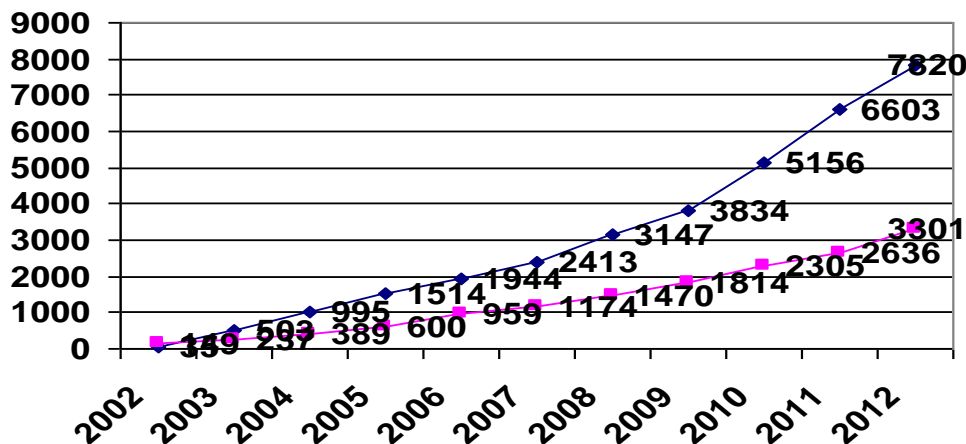
Представен е и Указателят на научните монографии с отворен достъп - DOAB (Directory of Open Access Books), поддържан от OAPEN.

2.2.2. Развитие на репозиториумите във времето - сравнителен анализ. Дял на научната литература с отворен достъп - сравнителен анализ.

Направен е сравнителен анализ на развитието на репозиториумите във времето, както и сравнение с нарастването броя на списанията с ОД през последното десетилетие - 2002-2012 г.. На фиг. 13 се вижда, че графиките на „златния“ и на „зеления“ път за въпросния период имат приблизително един и същ вид.

Изтъкнато е, че по данни на различни изследвания през 2013 г. повече от 40 % от статиите, публикувани през периода 2004-2011 г., към настоящия момент са с някакъв вид отворен достъп, като в някои страни и/или научни области този процент достига дори до

50. Между 30 и 35 % от всички научни публикации са достъпни с отворен достъп чрез репозиториумите, а чрез списанията с ОД са достъпни около 8 % от общия брой на публикациите.

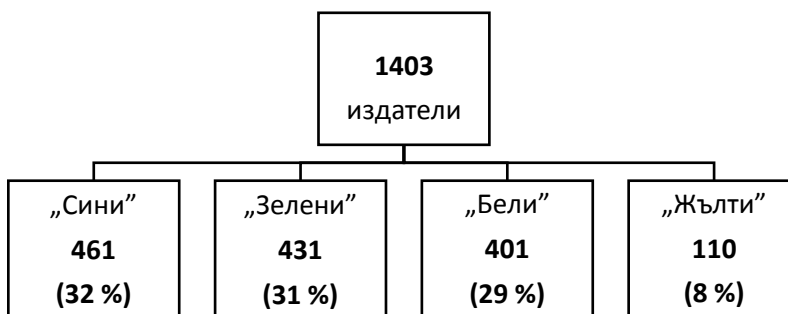

фигура 13. Годишно нарастване на броя на списанията в DOAJ (горната линия) и на репозиториумите в ROAR (долната линия) през периода 2002-2012 г.

2.3. Държавни и институционални политики.

2.3.1. Политики на издателите на списания относно самостоятелното архивиране.

Подробно е изследвана базата данни SHERPA/RoMEO, в която към 03.02.2014 г. се съдържат данни за 23 116 списания, издавани от 1403 издатели от 79 страни от всички континенти (фиг. 14):

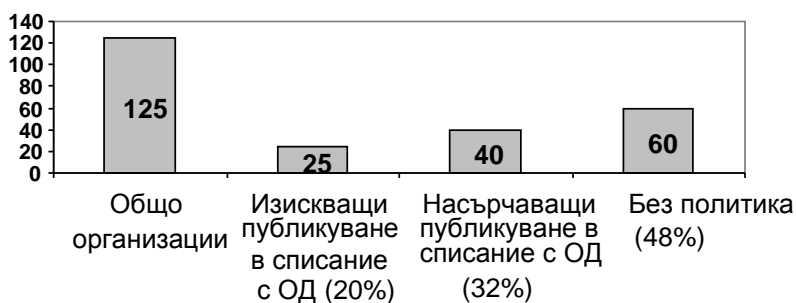
фигура 14. Разпределение на издателите в SHERPA/RoMEO (03.02.2014 г.)

Издателите са представени в 4 различни цвята - „зелените“ разрешават архивиране на препринти и постпринти или на издателската версия/PDF, „сините“ - на постпринти или на

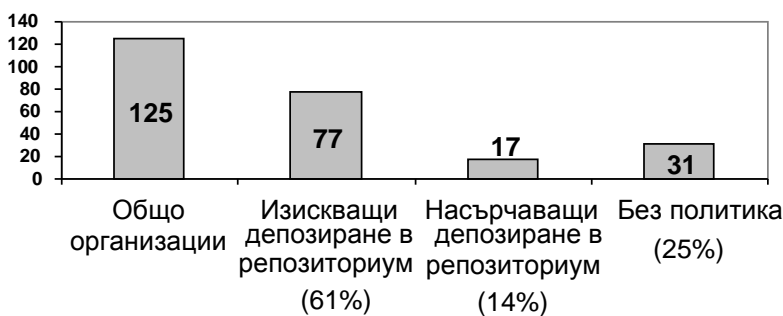
издателската версия/PDF, „жълтите” - на препринти, а „белите” не разрешават самостоятелното архивиране.

2.3.2. Политики на организациите, финансиращи научни изследвания, относно отворения достъп.

Анализирани са подробно данните от базата SHERPA/JULIET за политиките на 125 организации от 18 страни. Според своите изисквания те се разпределят по следния начин (фиг. 15 и 16):

фигура 15. Разпределение на организациите в SHERPA/JULIET според изискванията им за публикуване в списания с ОД (към 05.02.2014 г.)

фигура 16. Разпределение на организациите в SHERPA/JULIET според изискванията им за депозиране в репозиториум (към 05.02.2014 г.)

2.3.2.1. Политики на Европейската комисия за отворен достъп. FP7, OpenAIRE, OpenAIREplus, Horizon 2020.

2.3.2.2. Политики на Европейския съвет за научни изследвания и на CERN за отворен достъп.

2.3.3. Политики на университети, научни и държавни институции по отношение на отворения достъп.

Изследвана е подробно базата данни ROARMAP, която към 11.02.2014 г. съдържа данни за 563 задължителни изисквания за депозиране в репозиториум от 50 страни от всички континенти, в това число и 4 международни.

2.4. Изводи.

1. Към момента на нашето изследване съществуват над 10 000 списания с отворен достъп и над 2500 репозиториума. Публикациите в тях обхващат широко тематично поле от всички области на знанието, като преобладават едни от най-развиващите се съвременни науки.

2. Отвореният достъп се развива чрез „златния” и чрез „зеления” си път в над 100 страни от целия свят, между които и повечето от развиващите се и източноевропейските държави.

3. През последното десетилетие (2002-2012 г.) се наблюдава непрекъснато линейно нарастване на научната литература с ОД, като след 2007 г. нарастването добива почти експоненциален характер.

4. Литературата с ОД нараства не само номинално, но и като дял от общата публикувана рецензирана научна литература.

5. Предпоставки за развитието на отворения достъп по света са: задължаване на авторите, принадлежащи към дадена институция, да депозират своите работи в нейния репозиториум; изискването на организации, финансиращи научни изследвания, публикациите и данните да бъдат предоставени на обществото с ОД незабавно или след ембаргов период; възприемането на отворения достъп от издателите на научни списания, които срещу заплащане на такса за публикуване предоставят дадена статия с ОД или разрешават архивиране в репозиториум.

Глава 3

ОТВОРЕНИЯТ ДОСТЪП В БЪЛГАРИЯ - РАЗПРОСТРАНЕНИЕ, МОДЕЛИ, ПОЛИТИКИ

В Глава 3, въз основа на базите данни, използвани при анализите в Глава 2: Directory of Open Access Journals (DOAJ), OpenDOAR (The Directory of Open Access Repositories),

Registry of Open Access Repositories (ROAR), SHERPA/ROMEO, SHERPA/JULIET, ROARMAP (Registry of Open Access Repositories Mandatory Archiving Policies) и др., е направен подробен количествен анализ на българските списания с отворен достъп и на репозиториумите в България, както и сравнителен анализ със списанията с ОД и с репозиториумите по света. Въз основа на данни от Journal Citation Reports на Thomson Reuters, Scimago Journal Rank на SCOPUS и Националния център за информация и документация (НАЦИД) е направен сравнителен анализ на българските списания с ОД със значимите научни списания по света и у нас. Чрез собствени изследвания е направен сравнителен анализ на развитието на българските списания с ОД и репозиториуми през различни периоди от време, както и статистически анализ на посещенията в университетски репозиториум. Анализирани са участието на българските университетски библиотеки в „златния“ и в „зеления“ път на отворения достъп и взаимовръзката между двата пътя и основните функции на библиотеките. На основата на анкети с основните участници в системата на научната комуникация - издатели на списания с ОД, ръководители на университетски библиотеки и потребители на университетски библиотеки, са анализирани техните нагласи, настоящи и бъдещи политики по отношение на отворения достъп. Разгледани са държавните и институционалните политики. Набелязани са тенденциите и възможни бъдещи модели за развитието на отворения достъп в нашата страна и в българските университетски библиотеки.

3.1. „Златният път” - списания с отворен достъп.

3.1.1. Количествен анализ - брой, тематика, език, издатели, финансиране, лицензи. Сравнителен анализ със списанията с ОД по света.

Към 17.12.2013 г. в указателя DOAJ има данни за 46 български списания с ОД на 18 издатели, разпределени в 25 тематични области (фиг.17):

Списания с ОД	Тематични области	Издатели
46	25	18

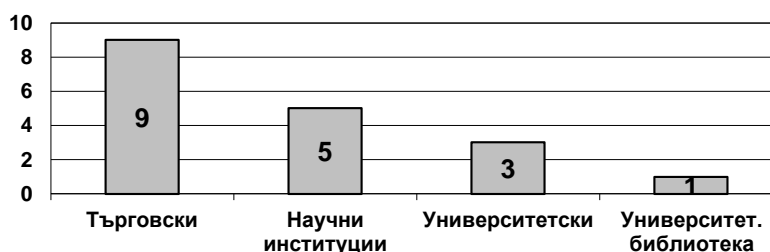
фигура 17. Брой български списания и издатели в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

Тематичните области обхващат широк спектър от научното знание. Водещи са точните и природните науки - математика, биология, медицина, биотехнологии, компютърни науки и др. - което показва, че българските списания с ОД са в крак с най-развиващите се научни направления (фиг. 18):

№	Списания общо в DOAJ	Български списания в DOAJ
1	Образование	Математика
2	Медицина	Биология
3	Компютърни науки	Медицина
4	Езици и литератури	Зоология
5	Бизнес	Ботаника
6	Обществени науки	Биохимия
7	Вътрешни болести	Биотехнологии
8	Биология	Компютърни науки
9	Математика	Природни науки
10	История	Механика; Физика

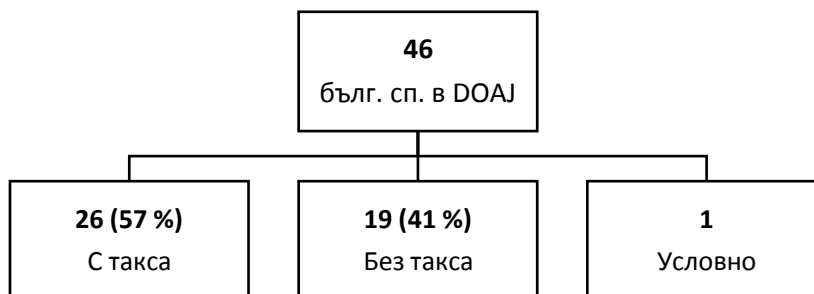
фигура 18. Разпределение на българските списания в DOAJ по тематични области - първите 10 (към 17.12.2013 г.)

Сред издателите на българските списания с отворен достъп преобладаващи са търговските (9 = 50 %), следвани от научни институции (5 = 27 %), висши училища (3 = 16 %) и една университетска библиотека (фиг. 19):

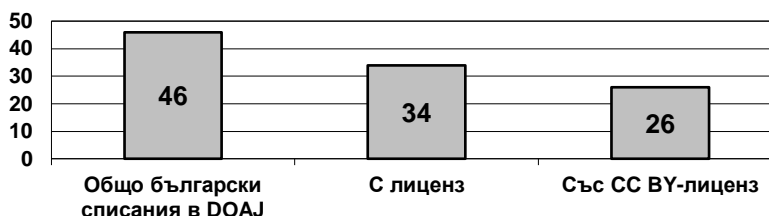
фигура 19. Типове български издатели в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

Горните данни обуславят до известна степен наличието на такса за публикация при преобладаващата част от българските издатели, респективно списания (фиг. 20):

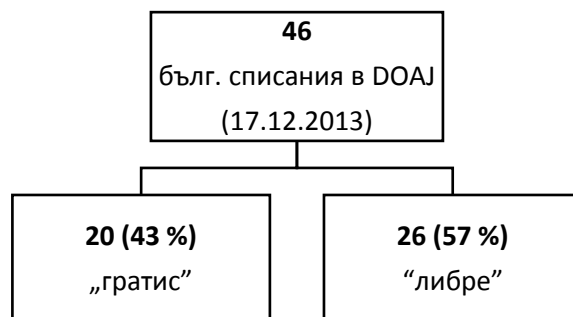
фигура 20. Разпределение на българските списания с ОД според наличието на такса за публикуване (към 17.12.2013 г.)

Според вида лиценз българските списания в DOAJ се разпределят по следния начин (фиг. 21):

фигура 21. Бълг. списания със CC BY лицензи в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

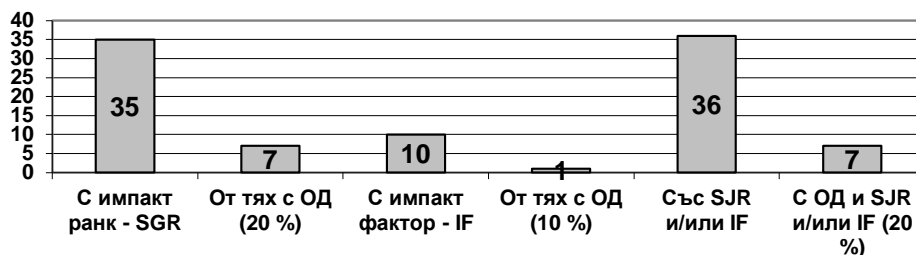
Както се вижда, по-голямата част използват „най-либералния” вид лиценз „Признание (Attribution) CC BY”, изискващ от потребителя само позоваване на автора. Може да се направи общият извод, че близо 57 % от българските списания с ОД (26 с лиценз „Признание (Attribution) CC BY спрямо 46) предоставят на потребителите отворен достъп според изискванията на „дефиницията БББ”, а именно в степента „либре” (за сравнение общият дял на „либре” списанията в DOAJ е много по-малък - 20 %), а останалите около 43 % предоставят някакъв вид „гратис” ОД (фиг. 22).

фигура 22. „Гратис” и „либре” бълг. списания в DOAJ (към 17.12.2013 г.)

3.1.2. Българските списания с ОД в контекста на значимите български научни списания, в световен контекст и развитието им във времето - сравнителен анализ.

В изготвения от Националния център за информация и документация (НАЦИД) „Списък на съвременни български научни издания, реферирани и индексирани в световноизвестни бази данни с научна информация” присъстват 109 български научни издания (към 07.03.2014 г.). Спрямо тях относителният дял на 46-те български списания с отворен достъп е значителен - ок. 42 % (процентното отношение тук е условно, тъй като не всички списания с ОД присъстват в списъка на НАЦИД).

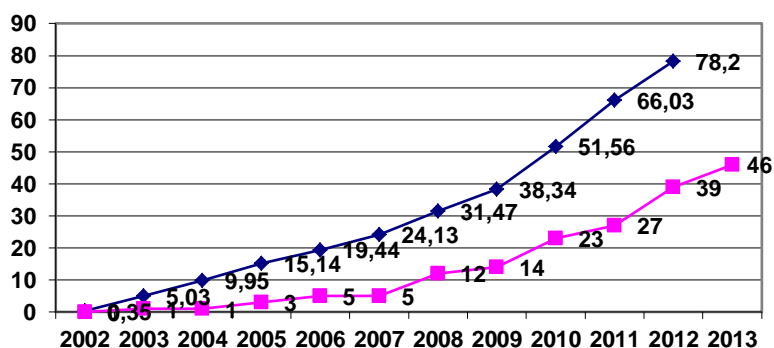

фигура 23. Брой на българските списания с импакт фактор и с импакт ранк за 2012 г. (по данни на SCImago Journal & Country Rank и Journal Citation Reports)

Подобни съотношения се наблюдават и при сравнение на българските списания с ОД и българските научни списания, на които рейтинговите агенции присъждат индекс за цитиране. По данни за 2012 г. българските списания с импакт ранк (Scimago Journal Rank - SJR) на SCOPUS са 35, като сред тях са 7 списания (20 %) с ОД, а българските списания с импакт фактор (Impact Factor - IF) на Thomson Reuters - ISI Web of Knowledge - Journal

Citation Reports за 2012 г. са 10, като от тях едно (10 %) е с ОД, при това именно то е с най-висок импакт фактор сред българските списания (IF=0.864, 2012 г.) - фиг. 23.

Към 17.12.2013 г. България е на 40-то място от 124 държави в света по брой списания с ОД - след нас са високо развити държави като Дания, Австрия, Норвегия, Финландия, което поставя страната ни на едно достойно място в света. На фиг. 24 са представени в сравнителен план нарастването на българските и на световните списания с ОД - ясно се вижда рязкото нарастване след 2007 г. у нас, което е в пълно съзвучие със световните тенденции.

фигура 24. Годишно нарастване общо на списанията в DOAJ и на българските такива (долната линия; за прегледност броят на списанията с ОД по света е разделен на 100) за периода 2002-2013

3.1.3. Фактори за развитието на българските списания с отворен достъп - анкета с издателите им.

В свое изследване от 2011 г. ние установихме, че освен в България, и в редица други страни, и като световна тенденция, се наблюдава стабилно нарастване на списанията с ОД до 2007 г., последвано от рязко нарастване от 2008 г., като пикът на нарастването е през 2010 г. Наблюдаваните процеси пораждат следните въпроси:

1. Каква е причината за рязкото нарастване на списанията с ОД през периода 2008-2010 г. - паралелно в България и в световен мащаб?
2. Възможно ли е влияние върху това да е оказала световната финансова и икономическа криза 2008-2010 г.?

За да изследваме този проблем, през 2011 г. проведохме анкета с издателите на българските списания с отворен достъп. На издателите е зададен следният въпрос: „**Как**

бихте степенували причините, поради които направихте Вашето списание с отворен достъп в интернет?”

Изводи от анкетата:

Отговорът на издателите „Икономически и финансови причини“ се издига от последното място за периода 2002-2007 г. до средна позиция за периода 2008-2010 г. На първо място и за двата периода е отговорът „Повишаване на видимостта и цитиранията“. Рязкото нарастване на списанията с ОД през периода 2008-2010 г. е свързано основно с желанието на издателите да бъдат част от съвременната научна комуникация. Икономическите причини оказват влияние върху решенията на издателите, но то е второстепенно.

3.2. „Златният път” и университетските библиотеки.

3.2.1. Настоящи и бъдещи политики на университетските библиотеки по отношение на списанията с ОД - анкета с ръководствата им.

Анкетата с библиотечните ръководители е проведена през периода 24.02-23.03.2014 г. по електронната поща с ръководствата на централните библиотеки на всички акредитирани висши училища в България (общо 51 към горепосочената дата). През обявения период са получени отговори от 27 университетски библиотеки - около 53 % от общия брой. Анкетата съдържа 11 въпроса относно „златния” и „зеления” път.

3.2.2. Потребителите на университетските библиотеки и списанията с ОД - анкета с читатели на библиотеките.

Анкетата е проведена на място с читатели на централните библиотеки на 10 от най-големите софийски университети, представляващи около 20 % от общия брой на акредитираните висши училища в страната. Общо участвалите читатели са 247, което прави 27,5 % от общия среднодневен брой посетители в изследваните библиотеки. Анкетата съдържа 5 въпроса относно „златния” и „зеления” път.

Изводите от анкетите са представени в общите изводи към Глава 3.

3.2.3. Списанията с ОД и основните функции на университетските библиотеки.

Разгледани са най-общо онези взаимовръзки между списанията с ОД и основните функции на университетските библиотеки, които произтичат от същността на отворения достъп като явление, както и от резултатите и изводите от нашите изследвания и анкети, представени подробно в нашата работа. Изтъкнато е, че същността на отворения достъп е

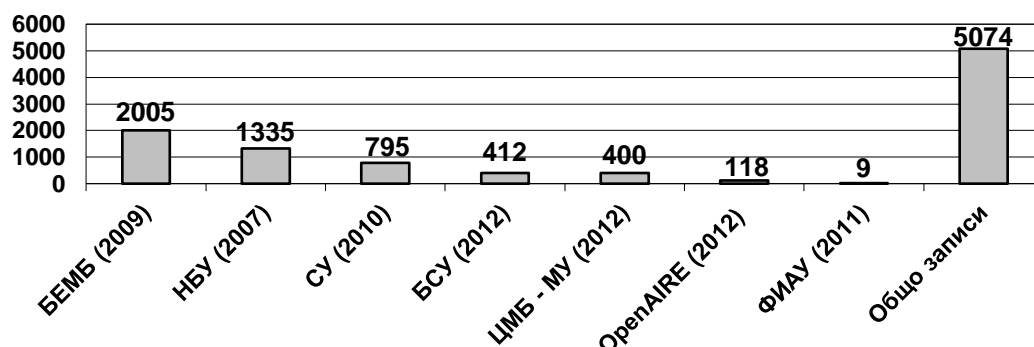
именно в това, че научната литература може не само да бъде достъпна свободно и без такси, но и да бъде ползвана от всеки, навсякъде, по всяко време и по всякакъв начин - включително и от библиотеките. Това дава възможност на библиотеките практически да разполагат с тези хиляди списания и милиони качествени публикации, да ги обработват библиографски и да дават достъп до тях на своите потребители. Този извод се подкрепя и от нашата анкета с библиотечните ръководители, голямото мнозинство от които (88,8 %) смятат, че в каталога на тяхната библиотека трябва да има библиографски записи за списания с отворен достъп, независимо от това, че библиотеката не ги притежава физически. Преобладаващо е мнението, че това трябва да се отнася само за някои от списанията с ОД от научната област на съответната институция. Изтъкнато е, че университетските библиотеки биха могли да създават библиографски записи на списания с ОД от съответната научна област и най-вече на аналитично разработени статии от тях. Чрез линк от самия библиографски запис в електронния каталог пък потребителят би могъл да осъществи директен интернет достъп към избраното списание (статия). Посочва се, че би могло да има и други подходи при каталогизирането на ресурси с отворен достъп - например в отделна електронна база данни на дадената университетска библиотека или в споделена база данни на няколко библиотеки от една научна област. Тази база данни би представлявала своеобразен репозиториум на материали с отворен достъп, подбрани и обработени библиографски от дадената библиотека или няколко библиотеки.

3.3. „Зеленият път” - репозиториумите.

3.3.1. Характеристика (количествен анализ): брой, видове, разпределение по организации, брой записи, брой автори, година на създаване, структура, съдържание, тематика.

Към 17.03.2014 г. в базите данни ROAR и OpenDOAR има информация за общо 7 различни български репозиториуми. По вид всички те са институционални, към настоящия момент липсват тематични репозиториуми. Повечето от българските репозиториуми (5) принадлежат на висши училища, както следва (по азбучен ред): Бургаски свободен университет (БСУ), Медицински университет - София (МУ), Нов български университет - София (НБУ), Софийски университет "Св. Климент Охридски" (СУ) и Франкофонски институт за администрация и управление (ФИАУ; същият не е в списъка на МОН на

акредитираните висши училища). Останалите 2 репозиториума се администрират от Института по математика и информатика (ИМИ) към БАН - това са Българска електронна математическа библиотека (БЕМБ) и OpenAIRE, който архивира българските публикации за изследвания, финансирани от Седмата рамкова програма на ЕС. Към 17.03.2014 г. общо записите във всички репозиториуми са 5074 (фиг. 25):

фигура 25. Разпределение на българските репозиториуми по брой записи (към 17.03.2014 г.; в скоби е посочена годината на регистрация в ROAR)

В работата е направен подробен количествен анализ на броя автори, структурата и тематиката на българските репозиториуми.

3.3.2. Софтуер, метаданни, език, интерфейс. Видимост на публикациите и на авторите в интернет. Статистически анализ за броя на прочитанията и на изтеглянията (на базата на репозиториума на СУ).

Разгледани са подробно различните видове използван софтуер, структурирането на метаданните, използваните езици и интерфейс в отделните репозиториуми. Направен е анализ на статистиките на репозиториума на Софийския университет през 2011 г. Според прегледа им на 11.04.2011 г. общият брой на посещенията към тази дата е 4226. (Статистиката обхваща периода от 01.10.2010 г.) Това прави средно около 667 посещения на месец и средно около 11 посещения на публикация, голяма част от които са от чужбина.

3.3.3. Развитие във времето - сравнителен анализ (на базата на репозиториумите на СУ и НБУ).

На фиг. 26 е представено сравнение на данните за репозиториума на СУ към 05.04.2011 г. с тези към 18.03.2014 г. От сравнението е видно, че за около 3-годишен период броят на

записите е нараснал с 212 %, което прави средно към 70 % на годишна база, а броят на авторите е нараснал с 235 %, или приблизително 80 % на годишна база. Нарастването при НБУ е още по-интензивно - над 6 пъти или близо 648 % за тригодишния период, което прави около 216 % нарастване на годишна база.

фигура 26. Репозиториум на СУ - брой записи и брой автори през 2011 и 2014 г.

3.4. „Зеленият път” и университетските библиотеки.

3.4.1. Настоящи и бъдещи политики на университетските библиотеки по отношение на репозиториумите - анкета с ръководствата им.

3.4.2. Потребителите на университетските библиотеки и репозиториумите - анкета с читатели на библиотеките.

Изводите от анкетите са представени в общите изводи към Глава 3.

3.4.3. Репозиториумите и основните функции на университетските библиотеки.

Разгледани са онези взаимовръзки между репозиториумите и основните функции на университетските библиотеки - комплектуване, каталогизация, справочно-библиографска работа - които произтичат от същността на отворения достъп като явление и от резултатите и изводите от нашите изследвания. Посочено е, че само 3 от университетските библиотеки имат някакво участие в изграждането и поддържането на репозиториум, което се изразява предимно в редакционна и библиографска дейност. Изтъкнато е, че библиотечните специалисти имат цялостен поглед върху научната продукция от дадена област и биха могли да бъдат привлечани от съответните администратори за оценка при комплектуването на материалите. Направен е извод от наши изследвания, че там, където библиотеките участват в библиографското поддържане на репозиториума, метаданните са по-качествени и систематизацията на ресурсите е по-добра. Посочена е възможността в

библиотечния каталог (споделената база данни) да се инкорпорират записите и от репозиториума на съответното висше училище, което би обогатило фонда на университетската библиотека с качествени ресурси.

3.5. Държавни и институционални политики по отношение на отворения достъп в България.

Разгледани са различни държавни документи, които имат косвено отношение към отворения достъп: Закона за насърчаване на научните изследвания, Националната стратегия за научни изследвания 2020, Правилника на Фонд „Научни изследвания” към Министерството на образованието и науката (МОН), Регистъра на научната дейност в Република България към МОН, Закона за задължителното депозиране.

3.6. Изводи.

1. Отвореният достъп е представен в нашата страна и чрез двата си пътя - „златен” (46 списания с ОД), и „зелен” (7 репозиториума).

Към 17.12.2013 г. България е на 40-то място от 124 държави в света по брой списания с ОД - 46 списания от 25 тематични области, издавани от 18 издатели. След нас в това отношение са високо развити държави като Дания, Австрия, Норвегия, Финландия. Списанията с ОД у нас обхващат широк спектър научни области и заемат значителен дял от българските значими научни списания (ок. 42 % по данни на НАЦИД) и от българските списания с импакт фактор и/или импакт ранк (20 % за 2012 г.). Делът на списанията с ОД сред българските значими научни списания е не само съотносим със световните тенденции, но и ги надвишава. Българските списания с отворен достъп са напълно адекватни на световните научни списания във всички анализирани параметри - и като тематика, и като лицензи, и като дял сред научната продукция, а в някои от параметрите дори имат превъзходство. Има ясна тенденция за непрекъснатото нарастване на броя на българските списания с ОД във времето, като най-интензивно е то през периода 2008-2010 г. - в крак със световните тенденции. Анкета с българските издатели на списания с ОД определя като основна причина за нарастването на броя на списанията мотивът им за повишаване на видимостта и цитиранията и желанието им да бъдат част от съвременната научна комуникация.

2. Анкета с ръководителите на българските университетски библиотеки показва добра информираност за отворения достъп. Около половината от анкетираните декларират някакъв вид отношение към списание с ОД, а бъдещо намерение посочват 88 %. Мнозинството от университетските библиотеки (88,8 %) предоставят по различни начини информация за списания с ОД на своите потребители. Същият процент смятат, че трябва да предоставят информация за списания с ОД чрез каталога, но засега само 22 % правят това. Преобладаващо е мнението (63 %), че това трябва да се отнася само за някои от списанията с ОД - по преценка на библиотеката и/или на университета. 33 % от библиотечните ръководители смятат, че в каталога им трябва да присъстват всички списания с ОД от научната област на съответната институция или всички български списания с ОД от въпросната научна област.

Анкета с потребителите на университетските библиотеки показва, че голяма част от тях (46,5 %) предпочитат да ползват научни списания и материали с ОД, независимо от това, че посещават и библиотеките. 48,9 % намират информация за подходящо списание в интернет. Каталогът на библиотеката се използва за тази цел само от 11 % от анкетираните. Огромното мнозинство от потребителите на университетските библиотеки (86,6 %), смятат, че за тях ще е полезно информация за списанията с ОД да има именно в каталога на библиотеката - независимо, че библиотеката не ги притежава физически.

3. „Зеленият път“ - репозиториумите, е по-слабо развитият път на отворения достъп в нашата страна. За разлика от световните тенденции, у нас липсват тематични репозиториуми. Всички български репозиториуми (7) са институционални, като 5 от тях са университетски. Българските репозиториуми са все още с ограничено по количество, тематика и вид съдържание. Администрирането на репозиториумите не е свързано със задължителни изисквания за депозиране в тях, а участието е по желание на авторите. Това води до несъразмерност на колекциите и неравномерност в развитието им. През последните години се наблюдава постоянно, макар и бавно, нарастване на броя на репозиториумите и на архивираните в тях единици. Нашият сравнителен анализ показва ясна, макар и неравномерна във времето и не в еднакъв размер сред отделните университети и техните звена, тенденция за значително количествено нарастване на съществуващите репозиториуми, както по отношение броя на записите, така и по отношение броя на авторите, а също и разширяване на структурата им и участие на все по-

голям брой административни единици (факултети, катедри), което очертава една стабилна перспектива в тяхното развитие. Нашият статистически анализ на броя на посещенията показва подчертан интерес към публикациите в репозиториумите, включително от читатели от други страни, което свидетелства за ролята на репозиториумите за повишаване видимостта на публикациите и на авторите в интернет, а оттам за нарастване и на вероятността за цитирането им.

4. Само 3 от българските университетски библиотеки имат пряко участие в изграждането и поддържането на репозиториума на съответното висшето училище, останалите 2 висши училища изграждат своите репозиториуми без участието на своите библиотеки. 22 % от участвалите в анкетата библиотеки декларират някакъв вид участие в репозиториум, а бъдещо такова планират една трета от библиотеките. Предпочитанията са към участие в тематичен репозиториум (66,6 %) или в мултиинституционален такъв (52 %). Най-слабо е предпочитанието към собствен на висшето училище репозиториум - изразяват го само 33 % от библиотечните ръководители. Желанието на повечето от университетските библиотеки (74 %) е да се ангажират предимно с библиографското поддържане, но не и с администрирането на репозиториума. Около половината от университетските библиотеки към момента не подкрепят задължителното депозиране в репозиториум, но биха насърчавали самостоятелното архивиране в такъв.

Преобладаващото мнозинство от анкетиранияте потребители на университетските библиотеки (83 %) ползват материали на свои преподаватели и/или колеги с отворен достъп. 90 % смятат, че за тях ще бъде от полза съществуването на репозиториум с такива материали. Сред тях са и 73 % от потребителите, които към момента не ползват материали в интернет.

5. Като цяло, развитието на отворения достъп в нашата страна е плод на усилията на отделните институции - издатели, университети, научни институти, библиотеки - и на техните индивидуални членове. Липсват трайни и действащи държавни политики в тази област.

3.7. Тенденции, пътища и модели за развитието на отворения достъп в България и в българските университетски библиотеки.

Въз основа на направените дотук изследвания и изводи са представени следните възможни *пътища и модели*:

„Златният път“ у нас (списанията с ОД) е плод предимно на частна издателска дейност. Според нас той ще продължи да се развива именно чрез този модел, във връзка с желанието на издателите да повишават цитирането на своите списания и на авторите и да са част от световната научна комуникация.

Роля на държавата:

- финансиране на публикации в списания с ОД или в хибридни такива, които изискват такса за публикуване;
- осъществяване на задължително изискване за публикуване в списание с ОД и/или депозиране в репозиториум на изследвания, осъществени с публични средства.

Роля на научните институции и на университетите:

- насърчаване на членовете им да публикуват в списания с ОД, тъй като това би повишило видимостта и цитирането на авторите, а оттам и авторитета (рейтинга) на самата институция;
- поемане на таксите за публикуване.

Роля на университетските библиотеки:

- една от най-важните роли е да предоставят информация на потребителите за списания и публикации с отворен достъп. Нашите изводи са, че това би могло да става чрез библиографски записи на аналитично разработени от библиотеката статии от списания с ОД от съответната научна област - в каталога, в споделена библиографска база данни или в отделна база данни на дадена университетска библиотека или няколко библиотеки.

„Зеленият път“ (репозиториумите).

Роля на научните институции и на университетите:

Според нас нови репозиториуми на отделни научни и образователни институции ще се развиват с по-слаби темпове. От нашата анкета с библиотечните ръководители стана ясно, че на последно място като предпочитание е собственият репозиториум. Във връзка с участието на наши учени и научни организации в изследвания, финансирани от Европейския съюз, ние очакваме нарастване и развитие на репозиториума OpenAIRE. Друг възможен модел би било участието на наши учени и организации в тематични международни репозиториуми, каквато нагласа изразиха в нашата анкета голяма част от библиотечните ръководства.

Роля на държавата:

Отчитайки горните анализи, държавните институции биха могли да работят в посока на създаването на репозиториум, администриран на национално равнище, което би отговаряло на желанията на повечето университетски библиотеки. Според изводите от нашите изследвания, работещ модел в нашата страна би бил национален научен репозиториум, администриран от държавна институция, например Министерството на образованието и науката. За платформа на такъв би могъл да послужи Регистърът на научната дейност в Република България или бъдещият репозиториум за задължително депозиране на българските онлайн ресурси в НБКМ.

Роля на университетските библиотеки:

Желанието на повечето от университетските библиотеки, изразено в нашата анкета, е да се ангажират предимно с библиографското поддържане на даден репозиториум. Създаването на национален научен репозиториум под каквато и да е форма би създавало условия за оптимизиране и единност на библиографския контрол, за участие на библиотечни специалисти при библиографския анализ и създаването на метаданни с единен стандарт и формат.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В съответствие с поставените *задачи*, ние извършихме подробен количествен анализ на отворения достъп по света и в нашата страна във всичките му форми и степени и сравнителен анализ между отделните форми в съдържателен, географски и времеви план, както и с научната литература в цялост. Изследвахме политиките по отношение на отворения достъп на издатели, организации, финансиращи научни изследвания, университети, както и държавните такива. Проучихме нагласите и политиките на българските издатели на списания с ОД, на ръководители и потребители на университетски библиотеки. Анализирахме взаимовръзките между отворения достъп и отделни функции на университетските библиотеки.

Нашите изследвания са основа на следните *изводи*, които потвърждават изтъкнатите от нас *хипотези*:

Към момента на изследването в света съществуват значителен брой списания с отворен достъп - ок. 10 000, и над 2500 репозиториума. Публикациите в тях обхващат широко тематично поле от всички области на знанието, като преобладават едни от най-

развиващите се съвременни науки. През последното десетилетие се наблюдава непрекъснато линейно нарастване на научната литература с ОД, като след 2007 г. нарастването добива почти експоненциален характер. Литературата с ОД нараства не само номинално, но и като дял от общата публикувана рецензирана научна литература.

Отвореният достъп е представен в нашата страна и чрез двата си пътя, като по-добре развит е „златният път”. Списанията с ОД заемат значителен дял от българските значими научни списания. Мнозинството от българските университетски библиотеки предоставят по различни начини информация за списания с ОД на своите потребители и смятат, че това трябва да става чрез библиографски записи в каталога. Подобно е схващането и на мнозинството от потребителите на университетските библиотеки.

Репозиториумите са по-слабо развитият път на отворения достъп в нашата страна, като се наблюдава несъразмерност на колекциите и неравномерност в развитието им. Само 3 университетски библиотеки участват пряко в поддържането на репозиториум. Желанието на преобладаващата част от българските университетски библиотеки е да участват в тематичен или в мултиинституционален репозиториум, като се ангажират с библиографското му поддържане.

Към настоящия момент в нашата страна липсват действащи държавни политики в тази област. На някои от тях се прави преоценка в момента и е възможно развитие в положителна посока.

Въз основа на извършените изследвания и направените анализи и изводи, ние набелязахме *пътища и бъдещи модели* за развитието на отворения достъп у нас и в нашите университетски библиотеки:

- по отношение на „златния път“ - развитие предимно на списания с ОД, издавани от частни издатели. Създаване от университетските библиотеки на библиографска информация за публикации с ОД от съответната научна област - в каталога или в отделна база данни, и предоставяне на потребителите на отворен достъп чрез линк към съответната публикация.

- по отношение на „зеления път“ - развитието на национален репозиториум с единен библиографски контрол. Въвеждане от държавата на задължително изискване за депозиране в репозиториума на всички изследвания, финансирани с обществени средства. Макар и с по-слаби темпове според нас ще се развиват и отделни институционални

репозиториуми към научни организации и висши училища. Ролята на университетските библиотеки ще бъде най-вече в библиографското поддържане и в създаването на качествени метаданни.

С изпълнението на набелязаните задачи и с доказаните чрез нашите изследвания хипотези ние установихме актуалното състояние на отворения достъп и досегашното му развитие по света, у нас и в българските университетски библиотеки, набелязахме тенденции и възможни модели за неговото бъдещо развитие в нашата страна, с което считаме набелязаната *цел* за изпълнена. Като напълно ново явление, отвореният достъп тепърва ще се развива в нашата страна и в нашите университетски библиотеки, което предполага, че нашата работа може да стане основа за *бъдещи изследвания* в тази област. Те могат да бъдат насочени към конкретни функции на библиотеките по отношение на отворения достъп, към проучвания на библиографския контрол в репозиториумите, към променящото се законодателство по отношение на отворения достъп и отражението му върху работата на университетските библиотеки.

Приноси на дисертационния труд

С теоретичен характер:

1. Подробен количествен анализ на отворения достъп в нашата страна във всичките му форми (списания с ОД, репозиториуми) и степени, както и на участието в него на университетските библиотеки. Сравнителен анализ между отделните форми в съдържателен, географски и във времеви план. Сравнителен анализ на литературата с отворен достъп с общото състояние на научната литература у нас. Статистически анализ на ползването на материали от българските репозиториуми (на базата на репозиториума на СУ).

2. Анализ на държавните и институционални политики по отношение на отворения достъп в България.

С приложен характер:

3. Проучване на факторите за развитието на българските списания с отворен достъп чрез анкета с техните издатели.

4. Проучване на политиките и евентуалните бъдещи действия на българските университетски библиотеки по отношение на отворения достъп чрез анкета с техните ръководства.

5. Проучване на потребителските практики, навици, нагласи и желания по отношение на университетските библиотеки и на отворения достъп чрез анкета с потребителите (читателите) на централните библиотеки на 10 от най-големите софийски университети.

6. Набелязване на тенденциите и посочване на възможни пътища и модели за развитието на отворения достъп в България и в българските университетски библиотеки, въз основа на извършените изследвания и на направените анализи и изводи.

Публикации по темата

1. **Ганчев, Ганчо Марков.** Електронен научен архив на Софийския университет. // Музейные чтения (5; 2011; Орел). V Международные музейные чтения "Современные проблемы музееведения". Музеи, архивы и библиотеки в современном информационном обществе, 12-13 мая 2011 г. [Текст] = V Международни музейни четения "Съвременни проблеми на музеезнанието". Музеи, архиви и библиотеки в съвременното информационно общество, 12-13 май 2011 г. : сборник научных статей, докладов и тезисов. - Орел ; София, 2011.

2. **Ганчев, Ганчо Марков.** Онлайн списания vs. библиотеки. // Потребностите на информационното общество и библиотеките: хармония или конфликт? : доклади от XXI национална конференция на ББИА, Благоевград, 9-10 юни 2011 г. - София, 2012, с. 89-93.

3. **Ганчев, Ганчо Марков.** Университетските библиотеки и свободният достъп в интернет - анкета със студенти, ръководители на библиотеки и на университети. // Библиотеки в трансформация - проблеми, предизвикателства, нови възможности - доклади от XXIV национална конференция на ББИА, София, 5-6 юни 2014 г. [- Под печат.]

4. **Ganchev, Gancho Markov.** The Bulgarian open access journals in the years of economic crisis, 2008-2011- summary. // Дигитализација културне и научне баштине, университетски репозиторијуми и учење на далину : меѓународна научна конференција Београд, 30. септембар - 2. октобар 2011 : зборник резимеа. - Београд, 2011, с. 88.